

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДУШУ: ВІД ЕТНІЧНИХ ДО СВІТОВИХ РЕЛІГІЙ

Розглянуто еволюцію типових уявлень про душу від їх зародження в епоху палеоліту до етнічних вірувань єгиптян та індоєвропейців (аріїв, індусів, греків і римлян, скіфів і слов'ян) та зміни цих уявлень світовими релігіями (буддизм, християнство, іслам), що спричинили значні трансформації людської психіки, зміну культурних кодів та менталітету. У роботі показано, що онтологічне протиставлення душі й тіла у світових релігіях спричинило негативне ставлення до тіла як до гріховної складової людини, що у свою чергу внесло дисгармонію у відносини людини і природи. Звернуто увагу на те, що радикальні зміни уявлень про душу у світових релігіях свідчать не про розвиток (еволюцію), а про своєрідну інволюцію – спрощення, редукцію, ентропію. Мислителями XIX–XX ст. започатковані пошуки відновлення природного уявлення про душу, що має важливе аксіологічне значення в житті людства. Зроблено висновок, що лише включеність людини у співпрацю зі Всесвітом, а не протиборство з ним, допоможе людству вижити в глобальній війні штучного з природним, а поєднання релігійного життя з національним вдихне новий духовний струмінь у життя суспільства.

Ключові слова: душа; дух; вічність душі; анімїзм; реінкарнація; метемпсихоз; іманентність; трансцендентність; Брахман; Атман; Психея.

Постановка проблеми. Впродовж двох з половиною тисячоліть поступово відбувалася закономірна зміна уявлень про Богів, Всесвіт і людину, які нині досягли такого рівня своєї трансформації порівняно зі споконвічними віруваннями, що їх можна вважати радикально протилежними природі, тобто штучними. Завдяки світовим (інтернаціональним) релігіям люди поступово перетворювалися з «дітей Божих» на «рабів Божих»; змінювалося уявлення про світ і місце людини в ньому; а відтак, мінялися й відносини людини з Богом-рабовласником замість Бога-природи. Пошуки сенсу життя, які в етнічних релігіях здійснювалися за принципом «сене життя – саме життя», у світових релігіях змінилися на «сене життя – служіння Богу». Логічно поставити питання: якому саме Богу? На це питання переважна більшість людства майже не звертає уваги, бо він же – один на весь світ. Крім того, продовженням цієї метаморфози стало уявлення про Бога як «потойбічну сутність», бо його з природи було винесено за межі Всесвіту як єдиного (одноосібного) монополіста влади на небі й на землі, суворого й караючого суддю. Заміна багатьох іманентних Богів природних релігій одиничним трансцендентним Богом світових релігій спрямувала людство на шлях універсалізації, дегуманізації відносин людини і природи, знецінення власного етнонаціонального ества. Аналіз еволюції уявлень про душу в етнічних релігіях дає змогу простежити закономірності (або винятковості), тобто революційність зміни світогляду та виробити рекомендації щодо відновлення гуманістичних світоглядних засад співжиття в

глобальному суспільстві. Актуальність теми зумовлена появою в XX ст. нового етнорелігійного феномену – сплеск цікавості суспільства до своїх давніх культурних кодів, що спричинило процес відродження рідних релігій на теренах Європи.

Аналіз досліджень і публікацій. Джерельною базою досліджень про душу, крім археологічних, були й залишаються писемні свідчення, наявні у святому письмі тих чи інших релігій. Впорядкованих за сучасними науковими нормами джерел нині є чимало, наприклад: Рігведа, Атхарваведа, Авеста, Тора, Біблія, Коран, а також публікації давніх релігійних текстів у збірниках, як наприклад, «Священні тексти народів світу» (упор. Мірча Еліаде), «Орфей. Язичницькі таїнства. Містерії сходження», «Велесова книга – волховник» (текстологічне дослідження) та багато інших. Значну частину емпіричних фактів щодо уявлень первісних та давніх народів про душу становлять класичні праці давніх та античних філософів, як наприклад, Гомер, Гесіод, Емпедокл, Геракліт, Прокл («Первооснови теології»), Платон («Закони») та ін. Релігієзнавчі дослідження про первісні уявлення представлені працями М. Шелера, Е. Тайлора, С. Токарева, Д. Фрезера, Г. Бонгарда-Левіна (ведизм, індуїзм), Ю. Миролюбова «Рігведа і язичництво» (ведизм і слов'янська релігія) та ін. Особливе місце серед джерел посідає фундаментальна праця російського міфолога О. Афанасьєва «Поетичні погляди слов'ян на природу», де представлено широку емпіричну базу з галузі фольклору та міфології слов'янських народів. Учення про душу вивчали

також російський релігієзнавець Ф. Зелінський (в еллінізмі), нідерландський міфолог Ф. Б. Я. Кьойпер (у ведизмі), психологічні аспекти душі описали американський учений У. Джемс у праці «Багатоманітність релігійного досвіду», швейцарський психолог К. Г. Юнг у праці «Душа і міф» [16] та багато інших. Нові епістемологічні та методологічні принципи вивчення етнорелігійних уявлень застосували вчені початку XX ст. Коли тоталітарний контроль церкви над суспільством послабився, виник новий погляд на аксіологію природних взаємин людини і світу. Серед філософів чільне місце в цій галузі посідають Ф. Ніцше, Ю. Евола, Р. Генон, М. Еліаде, Я. Стахнюк, А. Вацик, які започаткували нову методологію в теорії пізнання – вивчення релігій через призму ціннісних орієнтацій. Український філософ В. Шаян вперше застосував національно-екзистенційну методологію в релігієзнавстві, що ґрунтувалася на принципі повної або часткової включеності суб'єкта, що пізнає, до об'єкта пізнання (напр., соціуму, релігії, конфесії): «...вільно ученому бути рівночасно визнавателем тієї віри, яку він досліджує» [15, с. 178]. Простіше кажучи, дослідник має право вивчати релігійні явища і процеси під кутом зору доцільності та корисності для власної нації, аналізуючи їх не тільки ззовні, а й зсередини.

Мета статті – осмислити на новому філософсько-теоретичному рівні стародавні уявлення про душу, їх еволюцію в різних етнічних релігіях та радикальні зміни в реформованих і світових вченнях; виявити адекватний культурним кодам автохтонного європейського світогляду зміст уявлень про душу; логічно вмотивувати причини сучасного повернення європейських народів до власних світоглядних систем і відродження природних релігійних практик.

Виклад основного матеріалу.

1. Уявлення про душу в палеолітичних віруваннях. Уже в найдавніших віруваннях людини розумної знаходимо уявлення про душу, які стали важливим моментом в історії розвитку релігійних вірувань, що існували на території Європи приблизно 40–35 тис. років тому. Душу уявляли як своєрідного *двійника* людини чи тварини, яка залишає тіло, як тільки істота вмирає. Такі вірування вчені назвали терміном *анімізм* (від лат. *anima* – душа) – віра в існування душ, які одуховнюють усі живі організми (людей, тварин, рослини), а також іноді й речі та природні явища. Термін *анімізм* увів у релігієзнавчу науку дослідник первісних релігій Едуард Тайлор у XIX ст. Він, зокрема, писав: «Душа є тонкий, нематеріальний людський образ, за своєю природою щось подібне до *пари, повітря чи тіні*. Вона становить причину життя й думки в тій істоті, яку вона одуховнює, незалежно й неподільно володіє особистою свідомістю й волею свого тілесного власника в минулому і теперішньому. Вона здатна залишати тіло й швидко переноситися з місця на місце». Тайлор вважав, що причиною виникнення *анімізму* стали роздуми первісної людини про два найважливіші біологічні питання: по-перше, що відрізняє живе тіло від мертвого; по-друге, яка причина сну, екстазу, хвороби [11, с. 205–253].

Так люди дійшли висновку, що існує *нематеріальна частка* людини, яка може тимчасово або

назавжди відокремлюватися від тіла під час смерті, сну та ін. Причиною життя є саме *живий дух* (невидимий вогонь, душа), який може й залишити тіло. Тоді виникло питання, куди дівається той дух, що залишив тіло? Люди роблять висновок, що душа може переселятися в інші тіла, зокрема, у тіла новонароджених дітей. Уявлення про те, що душі померлих піднімаються в небо, сформувало вірування, що предки можуть допомагати нащадкам, яких залишили на землі, – це стало початком появи культу предків. Звичай споряджати покійного всіма необхідними в «потойбічному світі» речами (їжа, посуд, знаряддя праці, зброя, амулети тощо) свідчить про віру в життя після смерті.

Цікаво, що уявлення про «непорочне зачаття» також має наївно-анімістичний характер – душа нібито входить у людське тіло не природним шляхом внаслідок фізіологічного запліднення, а шляхом з'їдання насінини, горошини (міф про Аттиса, казка про Котигорошка), або сходження на жінку променя світла, «духа Божого» (в християнстві) та ін.

2. Єгипетські уявлення про душу й тіло. Гермесу Трисмегісту (або міфічному Тоту Атланту) приписують думку, що людські тіла – божественні творіння з землі, води, вогню, повітря, а душі є часткою, яку виношує Святий Дух (ймовірно, близький до ведійського Брахмана). Тот Атлант у «Смарагдовій Скрижалі» говорить: «Усі матеріальні об'єкти проявилися саме через ущільнення енергії Єдиним. Сонце – Батько проявленого світу, Місяць – його Мати. Святий Дух «виношує» душі, що розвиваються, Земля ж – їх вигодує. Отець же всього розвитку в усьому Всесвіті – присутній всюди і завжди» [4, с. 236].

Уявлення про воскресіння тіла у єгиптян були дуже складні. На їхню думку, життя – це лише тимчасове перебування людини в цьому світі, воно – ніби мить у порівнянні з вічним існуванням душі в потойбічному світі. Єгиптяни вірили, що людина має *кілька душ* (складових елементів особи). Для щасливого посмертного життя треба було зберегти чотири елементи, які називалися *хат-ба-ка-рен*, де: Хат – тіло (мумія); Ба – душа (яка витримувала суд Озіріса); Ка – зображення душі; Рен – ім'я (написане на гробниці). Якщо вони збережені, то душа має можливість потрапити в Рай, якщо ні – прямує в Пекло. На суді Озіріса визначався ступінь праведності душі: на одну чашу терезів клали серце покійного (бо в ньому міститься душа), на другу – пташину пір'їну, символ правосуддя. Ваги тримав Анубіс, а вирок виносив Тот. Якщо серце переважає пір'їну, то померлий у земному житті мав багато гріхів – тоді Амту (лев з головою крокодила) з'їдав його. Якщо ж серце померлого легке – то він не мав гріхів – тоді він оживав для вічного життя в Раю (Іару) [4, с. 229]. Єгипетська релігія досі лишається таємницею для науки, оскільки наявні наукові й технічні досягнення Єгипту та писемні факти «не інтерпретуються в межах сучасної системи наукового знання» [9, с. 220]. Для нашого дослідження, однак, важливо підкреслити, що давні звичаї європейців щодо поховання також передбачали наявність тих же чотирьох складових: тіла (або його залишків у вигляді кісток, попелу в горщику), душі (невидимої сутності, яку годували

поминальними стравами), зображення (стели на могилах, курганах), імені покійного (надгробні написи).

3. Ведичні уявлення про Душу. Рігведа – найдавніше у світі віровчення, яке записали. В. Шаян вважав: «Рігведа є основним ключем для всяких сучасних і майбутніх спроб реконструкції нашої загубленої праарійської спадщини і традиції» [15, с. 836]. Унікальність Рігведи в тому, що вона інтерпретується сама із себе, бо всі інші писемні джерела виявляються пізнішими й похідними від неї. У Рігведі вперше описано уявлення про душу, де стверджується, що метою життя арійської людини є усвідомлення єдності *Атмана з Брахманом*. Брахман – це всесвітня душа, найвища одухотворена субстанція. Атман – це «самість», людське «я», душа особи, що є незмінною в потоці перевтілень, водночас залишаючись частиною вселенської душі Брахмана. Матерія ж, проникаючи в душу, призводить до глибоких змін – вона огортає всезнання і безмежну енергію вічної душі, створюючи таким чином обмеженість одним втіленням, зменшуючи можливості пізнання. Проте духовне ядро душі – це сукупність усіх її втілень, глибинне усвідомлення нею своєї єдності за будь-якої кількості її перевтілень.

Вчення про *метемпсихоз* – трансміграцію душі (кругообіг душ через народження, смерть, перехід в інше тіло) було притаманне споконвічному арійському ведизму як знання всезагального закону природи, неначе даного людству з якогось надлюдського джерела. Душа зберігає свою ідентичність у різних перевтіленнях: тіло – смертне йде до природних стихій, самість – безсмертна душа залишається вічною: «Дай небу й землі їм належне. Водам, рослинам верни сього тіла частини. Тільки безсмертну частину пройми своїм племінем ясним, Боже Агні, і зігрій своїм палом ту душу...» (Пер. Лесі Українки) [8, кн. X: 16; 13, с. 24]. Власне, саме ця концепція душі є найсуттєвішою, серцевинною основою ведизму. Тим жакливішими виглядали для сучасників спроби окремих осіб заперечити центральну доктрину ведизму. Саме реформаторські течії, що відокремились від ведизму, нав'язали людству неприродне уявлення про долю душі, запропонувавши втечу від життя і ланцюга перевтілень – *нірвану* (згасання), або *мокшу* (припинення еволюції душі). Арійська ж душа є надособистісною, вона не тікає в нірвану чи мокшу, вона «багатократно переходить вбхід річку Часу, щораз зустрічаючи на тому березі саму себе й пізнає себе щораз більше». Метою життя арійської людини є усвідомлення єдності Атмана з Брахманом.

Вчення про душу виявилось тісно поєднаним з Вченням про п'ять безначальних елементів. За Аюрведою, людина – це мікрокосмос, дитя великого макрокосмічного Всесвіту. Нам здається неймовірним, як ці знання були відомі людям у такі віддалені від нас часи. Вважають, що вони з'явилися завдяки медитації справжніх ріші (мудреців, віщунів): «Ріші осягнули розумом, що спочатку світ існував у вигляді непроявленої свідомості. З цієї загальної свідомості проявився беззвучний звук «АУМ», як тонка космічна вібрація. З цієї вібрації перший виник елемент ефіру. Потім цей елемент ефіру почав рухатися, і цей тонкий рух створив повітря, яке є рухомим ефіром. Рух ефіру сприяв виникненню тертя, яке генерувало теплоту.

Частинки теплової енергії з'єдналися в форму інтенсивного світіння, і з цього світла проявився елемент вогню... від теплоти ефірні елементи розчиняються і розріджуються, проявляючи елемент води, а потім тверднуть, формуючи молекули землі. Таким чином, ефір проявлений у чотирьох елементах: повітрі, вогні, воді і землі. Із землі були створені всі оригінальні живі тіла, включаючи рослинне і тваринне царства, а також людина... Всі п'ять елементів виникають з енергії, що виходить з Космічної свідомості, всі п'ять присутні в матерії всюди у Всесвіті. Таким чином, енергія і матерія становлять єдине начало» [10; 4, с. 178–179].

Поняття реінкарнації і карми лежать в основі філософії індуїзму та різних його напрямків. Наприклад, за Багават-Гітою, перевтілення душі відбувається так: як людина, знімаючи старий одяг, одягає новий, так і душа входить у нові матеріальні тіла, залишаючи старі й виснажені. Саме так уявляли кругообіг душ і наші пращури-слов'яни (пор. українські казки про сорочку як метафору людського тіла, одяг душі).

4. Уявлення про душу у скіфів. Курганні поховання, їхня атрибутика й обряди скіфів (тризна) свідчать про віру в безсмертя душі та уявлення про потойбічне життя. Дзеркало як атрибут Богині рідного і державного вогнища Табіті як у кіммерійців, так і в скіфів, і сарматів, вважалося вмістилищем душі та протиставлялося смерті (звичай розбивання дзеркал при похованні), залишки цих вірувань збереглися в слов'ян донині (завішування дзеркал у хаті, де є покійник). Водночас у дівочих ворожіннях на судженого та весільних обрядах (розплітання коси) люстерко виступає символом життєвої сили, наділене здатністю заглядати в інші світи (майбутнє, минуле). Табіті через чарівне люстерко бачить усе, що роблять увірені її душі, та в разі потреби поспішає на допомогу. Тому обряди ініціації, різного роду клятв відбувалися перед Табіті, яка була й найвищим суддею.

Віра в метемпсихоз у скіфів збігається з вченням Піфагора про властивості стихій та з вченням Анахарсіса й Анаксимандра про апейрон. Вважається, що термін апейрон (з гр. *apeiron* – безкінечне) впровадив давньогрецький філософ Анаксимандр (бл. 610 до н. е. – 546 до н. е.). Хоча, зважаючи на те, що скіф Анахарсіс був старшим від Анаксимандра років на 10–5 та мав настільки високий авторитет, що був визнаний одним із Семи мудреців Греції, можемо припустити, що ідея апейрону могла належати й Анахарсісу: «Чотири стихії природи мають щось спільне – апейрон, що містить таємницю Роду. Рано чи пізно все земне перетворюється на пил. Залишається лише те, що вічне, що ніколи не виникало, а було завжди, і завжди є» (за Діогеном Лаєрцієм) [3].

Апейрон – безкінечне в просторі й часі, без'якісний матеріальний першопочаток, що перебуває у вічному русі, створюючи протилежності: тепло і холод, світло і темряву, внаслідок боротьби яких виникають якісно визначені тіла. З цього можемо судити й про перші натурфілософські погляди на теренах Скіфії. Анахарсісу також належить вчення про людину: «Людина – межа часу, тонкий шар свідомості, що відділяє минуле від теперішнього. У кожній людині є частинка Творця. Єдине складається з множинного»;

про життя: «Життя – коло, а в колі нема ні початку, ні кінця» [11, с. 52–53]. Ці висловлювання передають уявлення скіфів про світобудову та божественне начало в людині. Думки щодо вічного буття світу були органічними на теренах Скіфії, Русі, України впродовж двох з половиною тисячоліть, і були успадковані також язичницькою філософією Г. Сковороди.

5. Антична філософія про душу. Уявлення про душу та метемпсихоз у давніх греків відомі ще з творів Гомера. Душа в еллінізмі посідала центральне місце не тільки у грека Платона і слов'янина Арістотеля (вихідця з Македонії), а й у працях багатьох інших античних філософів. Міф про Психею вперше був описаний римським автором Апулеєм у його романі «Метаморфози. Золотий осел» (І. Франко переклав одне з оповідань роману «Амур і Психея» українською мовою) [13]. *Психея* – персоніфікація «душі, дихання».

Значний внесок у розвиток уявлень про душу зробили езотерики. Так, легендарний Орфей, який був прихильником сонячного Бога Аполлона, створив езотеричне вчення, ймовірно унаслідок і піфагорійцями. Орфіки вірили в *метемпсихоз* (перевтілення й вічне життя душі). Культ Деметри і її дочки Кори Персефони (в Елевсіні) був пов'язаний з сакральним «таїнством зерна» – здатністю до відродження жита (хліба). Це природне явище, що споконвіку дивувало людину, послужило аналогом ідеї безсмертя душі [6].

Перші уявлення про душу були натурфілософськими. Філософ, лікар і жрець Емпедокл, слідуючи за Трисмегістом, у праці «Про природу» визначив *чотири елементи*, з яких створені Богом усі істоти, в тому числі й людина: вогонь, повітря, воду і землю. Він пояснював це так: «тіла мають в собі дещо від вогню, дещо від повітря, дещо від води, дещо від землі, хоча не є повністю ні вогнем, ні повітрям, ні водою, ні землею, зате й ці елементи в тілах не є вигадкою. Властивість землі укладено у плоті, властивість вологи – в крові, властивість повітря – в дусі, властивість вогню – у живильному теплі. І кров не може відокремитися від тіла, так само як волога не може відокремитися від землі, і живильне тепло не в змозі відокремитися від духу, як вогонь від повітря: з усіх природних речей виявляються саме ці елементи, всі властивості яких було вкладено в наших тілах при створенні. Таким чином, людина була створена з різних і протилежних речей, подібно до того, як світ (створений) зі світла й темряви, з життя і смерті» [4, с. 37]. Емпедокл розвинув учення про душу, стверджуючи, що «душа є кров'ю» – ці його погляди в подальшому спонукали до появи такої галузі як етнічна психологія. Він вважав кров головним суб'єктом пізнання, бо всі людські чесноти, здібності, як і вади, мають генетичну природу. Давньогрецькій філософії вже був відомий етнічний екзистенціалізм: позитивним вважалося все, що сприяє розвитку, добру й процвітанню свого власного народу.

Цікаве вчення Геракліта, який був аристократом (належав до правлячої династії Ефесу) та посвяченим жерцем храму Артеміді Ефеської. Загальним законом буття, основою світу та всіх наук Геракліт вважав Логос. Оскільки все на світі здійснюється за Логосом, який є *вічним, загальним і необхідним*, то вищою метою пізнання – є пізнання невичерпного Логоса.

Геракліт також вказував, що хоча всі люди від природи наділені розумом, але пізнання Логосу та мудрості дається не всім. Проникнення в сутність Логосу приводить Геракліта до відкриття субстанційно-генетичного начала всього існуючого – Вогню: «Усе в світі, крім Вогню, підкорено космічному кругообігу елементів (εθος). Світ не створений ніким з Богів, і ні ким з людей, а був, є, і буде живим Вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». *Вогнелогос*, як вважав Геракліт, притаманний не тільки всій світобудові, а й людині, а саме – її *душi*. Вогняна душа має самозростаючий Логос. Згідно з законом Логоса, все у світі абсолютно змінне, нічого ніколи не повторюється, все минуше й одноразове: «все тече, все змінюється». Геракліт отожднював Сонце з Логосом – Словом, яке не тотожне людському слову. Світ він уявляв, як «вічно живий Вогонь» і стверджував, що «Блискавка управляє всіма речами», підкреслюючи цим спрямовуючу силу вогню. Ми можемо виміряти всі речі по відношенню до вогню як стандарту, так само, як є еквівалентність між золотом і всіма іншими речами, але речі не тотожні золоту. Так само вогонь забезпечує стандарт цінності для інших елементів, але не тотожний їм [4, с. 272–274].

Багато уваги приділив вивченню душі філософ Прокл, наприклад, у праці «Першооснови теології» кілька розділів стосуються визначення душі, типології душ та їхніх властивостей. Так само, як увесь світовий час цілком можна розглядати, як сукупність тих чи інших його відрізків (фрагментів), так і *світову душу* (або універсальну душу) можна розглядати, як сукупність *часткових душ* (індивідуальних душ), що є частиною світової душі. У цих уявленнях криється принцип Вічного становлення Космосу. Всяка душа є безтілесною сутністю, окремою від тіла. Всяка душа є неминуща і незнищенна. Усі божественні душі суть Боги душевно. Всяка душа є і життя, і живе. Душа отримує існування безпосередньо від *ума*: вона еманує (витікає, випромінюється) від ума (своєї нерухомої причини); отже, всяка душа має всі форми, які ум має первісно. Душа причетна до часу, а все, що причетне до часу, постійно рухливе, вимірюється його кругообертами. Всяка душа робить кругооберти й здійснює повернення до попереднього свого стану. Досконалі душі є супутниками Богів і завжди прямують за Богами. Всяка божественна душа володарює над багатьма душами, які слідує за нею. Всяка часткова душа належить до певного розряду душ, залежно від того, за яким Божеством вона слідує. Прокл поділяє *душі за їх якістю*: душі божественні, душі ума, душі мінливі, при цьому він має на увазі, що перші – суть Боги, другі – вічні супутники Богів, треті – тимчасові супутники Богів. Чим сильніша потенція душ, тим менша їх кількість, і чим вона слабша, тим їх більше [7, с. 130–149, 242–245]. Це вчення перегукується з думками предтеч язичницької філософії Гермеса Трисмегіста та Піфагора, які вважали, що кількість мудрості у світі завжди однакова, а кількість людей все збільшується, отже пропорційно розподіленої мудрості на одну людину меншає [4, с. 251].

Потойбічне життя душі в еллінізмі починається з її переходу після смерті тіла. Перейшовши річку Лету,

душа забуває своє попереднє життя (амулет з написом «не пий з Лети» клали в домовину тим, хто хотів зберегти пам'ять про попереднє життя). Також вважали, що річка Пам'яті (Мнемозина), в яку падає тїнь білої тополі, дає можливість згадати попереднє життя. Біла тополя – символ воскресіння, присвячена Богині Персефоні. У потойбічному світі душі отримують кару залежно від своїх гріхів. Вони спрямовуються трьома дорогами: Елізіум (країна щасливих душ, якою править Кронос) – звідси душа може втілитися знову; Острів Блаженних – для героїв, які так само втілюються для наступних подвигів; Поля вічних мук – для грішників.

6. Слов'янська релігія про Душу. Слов'яни розрізняють дух (енергію життя) і душу (психіку, внутрішній світ людини), хоча вони завжди з'єднані: «дух є душею душі», розумовою частиною душі. Слов'яни були впевнені в тому, що духи померлих предків продовжують брати участь у житті родини, племені, міста чи держави: вони стежать за всім, що відбувається в проявленому житті людей, а в потрібну хвилину підтримують «своїх». Під час святкових обрядів рідні душі невидимо з'являються серед живих і веселяться разом з ними, зміцнюючи дух та вливаючи у своїх нащадків енергію й силу. Єдність культу померлих душ з родом, племенем (чи кланом) завжди спонукається почуттям любові, що має потужну *нумінозну силу*, енергетичну як для живих, так і для померлих. Українці Карпат уявляли людську душу, як вогняний осколок Сонця, що відривається від свого праджерела, коли душа сходить на Землю, і повертається до нього ж – після смерті тіла. Слов'янські уявлення про душу як субстанцію духа, живи (прани), крові, пари, вогню цілком узгоджуються з ведичними й античними вченнями та не суперечать їм [2, т. 3, с. 197–206; 5, с. 100–101; 15, с. 41–42, 61, 92, 103]. В. Шаян пояснював зв'язок українського вчення про душу з культом предків: «...дуже характеристичне для українського світовідчуження є постійний зв'язок наших душ із світом предків. Мотив можливого засоромлення перед цими предками є найсильнішою заохотою до чину, який був би гідний наших прапредків. Цей зв'язок діє по сьогодні» [15, с. 107]. Слов'янське вчення про безсмертя душі подібно подано й у Велесовій Книзі: «І будемо достойні в чистоті тілесній, як і душі наші, які *ніколи не вмирають* і не завмирають в часі смерті наших тіл. А тому, хто впав на полі бою, Перуниця дає Води Живої напитися, і попивши її, він їде до Сварога на коні білому. І там Перуньо його зустрічає і веде до благодатних своїх хоромів. А там він перебуває до часу, і *дістане тіло нове*. І так має жити і радуватися вічно, молитву за нас творячи» [5, с. 255].

Існування у слов'ян двох слів на позначення духовної субстанції (дух і душа) дають привід припустити, що в язичницькому богослов'ї поняття *дух* відповідає ведійському *Брахману*, поняття *душа* – ведійському *Атману*. У рідній вірі слов'ян дух, душа і тіло гармонійно поєднані: діяльність духа вдихає душу в тіло, діяльність душі спрямована на покращення людиною самої себе, а діяльність тіла – спрямована на покращення життя і навколишнього світу.

7. Інволюція природних вчень про душу у світових релігіях. Занепад давніх релігійних систем

прийнято позначати терміном *ентропія* (грецьке *entropi* – поворот, зворотний процес) – початково слово позначало розсіювання різних видів енергії, що призводить до одноманітності, нівеляції та руйнації первісно гармонійних систем. Щось подібне відбувається й з культурними та релігійними явищами. Ентропія ведизму розпочалася в VI ст. до н. е., з одночасним постанням реформаторських течій (джайнізм, буддизм, зороастризм, мозаїзм, окремі течії індуїзму, що включили в себе буддійські елементи), які заперечували істинність Вед та закликали вірян до вольового припинення вічного кругообігу душ. На думку деяких релігієзнавців, ці релігії відповідають терміну «профановані течії» [9], з чим цілком можна погодитись. Індуїзм став певним компромісом між ведизмом і буддизмом. Реформи індуїзму, здійснені вже під впливом буддійського вчення про *нірвану*, іноді пропонують звільнення зі світу самсари через досягнення *мокші*, що на їхню думку, приносить вічне щастя й умиротворення. Нірвана, мокша – фактично нав'язують своїм вірянам байдужість, пасивність, примусову смерть душі й тіла, тобто *перехід у ніщо, замість вічної боротьби за життя, проти смерті, лінощів, запустіння*. Саме Будда вперше змусив своїх послідовників штучно «обірвати» живий ланцюг реінкарнації, що дало змогу в подальшому здійснити перехід до християнства, в якому, на думку Е. Ренана, уже відчувався вплив буддійських ченців (зокрема, у вченні Іоанна-хрестителя).

Вчення про душу є наріжним каменем будь-якої релігії. Християнство, що виникло як секта юдаїзму, розглядало душу в контексті іншого культурного коду, який для європейців виявився чужим, радикально протилежним рідному, а отже, згубним. Єдиний потойбічний Бог, якого було винесено за межі Всесвіту, за два тисячоліття виявився нездатним покращити людство, бо навіть Богам не дано підняти над природою, заперечивши життя. Бог християнства уособлює антисвіт, протилежний людському світові. А християнська аскеза (чернецтво) не сприяла піднесенню духу (бо в немічному тілі й дух пригнічений), але нищила тіло, отже, вступала в суперечність з життям. Трансцендентний Бог світових релігій «скасовує» вічність людської душі. Християнство запозичило уявлення про душу з вчення садукеев, за яким душа вмирає разом з тілом. Фарисеї ж вважали, що душа безсмертна і може існувати поза тілом до воскресіння з мертвих. Така непослідовність уявлень про душу в самому витоковому юдаїзмі була перенесена й на похідні від нього вчення християнство та іслам. У Старому Заповіті душа (євр. *нефеш*) означає будь-яку живу істоту, тобто людина не поділяється на душу і тіло; отже, і в християнстві душа не існує окремо від тіла, вона вмирає разом з тілом: «Душа, що грішить, – вона помре» [Єз. 18:4]; у Новому Заповіті також: «і всяка душа жива вмерла» [Об. 16:3]. Вочевидь раціональне мислення творців Біблії не мало уявлення про духовні та фізичні складники людини й уявляли її як неподільне матеріальне ціле. Та згодом окремі елементи природних учень про душу (завдяки експлуатації християнством філософських концепцій античності) проникали й у світові релігії. Вчення природних релігій про безсмертя

людської душі було замінено юдейським сподіванням на воскресіння, що в християнстві набуло вкрай спотвореного вигляду: нібито після воскресіння померлих душі праведників возз'єднаються зі своїми старими тілами і в цих тілах їм буде гарантоване вічне життя.

Замах на природне розуміння сутності душі справив вкрай негативний вплив на подальшу долю релігій, що швидше свідчить про деградацію, ніж про розвиток (пор. термін Яна Стахнюка «вспакультура» – культура наживоріт, аналог рос. «культура вспять») [18]. Таким чином, можемо говорити не про розвиток (еволюцію) вчень про душу світовими релігіями, а про своєрідну *інволюцію* – занепад, спрощення, редукцію, ентропію. У біології цим терміном позначають втрату окремих органів або спрощення їхньої будови чи функцій, що відбуваються в період згасання життєвих процесів у старечому організмі (у фізіологічному сенсі). Приймаючи такі обмежені світоглядні коди на рівні релігій, великі суспільні «організми» засвідчують свій регрес, старіння, нездатність до животворних та творчих духовних процесів.

Саме тому усвідомлення мислителями XIX ст. глибинного смислу підміни релігійної аксіології дало поштовх наступним поколінням європейців до відчайдушної спроби повернення втрачених духовних основ власних етнічних релігій. Ці зміни сталися вже в XX ст.: ідея В. Шаяна щодо відновлення рідної віри в Україні (Орден Бога Сонця, 1934-1943), Міжнародна Язичницька Федерація (Pagan Federation International, 1971 р.), Світовий конгрес етнічних релігій (Литва, 1998 р.), Родове Слов'янське Віче (Київ, 2003), Європейський конгрес етнічних релігій (Рим, 2011 р.) та ін.

Висновки. Віра в існування світової (універсальної) душі та часткової (персональної) людської душі,

яка є маленьким фрагментом світової та вічно перевіряється, – походить від вчення *ведизму* і є природною, спільною для всіх індоєвропейців (нащадків аріїв), у тому числі й слов'ян. Саме таке уявлення про душу є нашим рідним культурним кодом.

Суперечливість християнських і мусульманських інтерпретацій духа, душі й тіла, онтологічне протиставлення душі й тіла, трактування духа як Бога, а тіла як гріховної складової людини – свідчать про світоглядну і богословську безпорадність світових релігій.

На основі залишених у спадок індоєвропейськими народами уявлень про душу ми можемо відтворити природні вчення, що може бути досягнуто завдяки синтезу цих духовних віровчень, які мають бути гармонійними і несуперечливими, заснованими на наукових методах вивчення. Відновлення природного уявлення про душу має важливе аксіологічне значення в житті людства.

Складність цього завдання полягає, насамперед, у тому, що ми маємо тільки апріорні уявлення, які передують досвіду. Релігія майбутнього має бути очищена від вікових штучних нашарувань (псевдовчень про нірвану, мокшу, «спасительство», одкровення та інших реформованих «гібридів»), що зазнали мутацій внаслідок духовного «захворювання» монотеїзмом та ін.

Тільки включеність людини у співпрацю зі Всесвітом, а не протиборство з ним, допоможе людству вижити в глобальній війні штучного з природним, технічного (й технологічного) з органічним. Водночас, поєднання релігійного життя з національним на новому етапі світоглядної еволюції може стати тією рушійною силою, яка вдихне новий духовний струмінь у життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атхарваведа. Избранное / Перевод, комментарий и вступительная статья Т. Я. Елизаренковой. – М., 1976. – 406 с.
2. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу: В трех томах / А. Афанасьев. – М., 1994.
3. Зинухов А. Анахарсис / А. Зинухов. – Харьков, 1993.
4. Лозко Г. Боги і народи: етносоціальний вимір / Г. Лозко. – Тернопіль : Мандрівець, 2015.
5. Лозко Г. Велесова Книга – Волховник. Наукове текстологічне дослідження, переклад сучасною українською мовою / Г. Лозко. – Тернопіль : Мандрівець, 2011.
6. Орфей. Языческие таинства. Мистерии восхождения. – М., 2001.
7. Прокл. Первоосновы теологии / Прокл. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1993.
8. Ригведа. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. – М., 1989–1999.
9. Рижкова С. А. Типология релігій / С. А. Рижкова. – К. : Кондор, 2005.
10. Свобода Р. Аюрведа: жизнь, здоровье, долголетие / Р. Свобода. – М. : Саттва, 2007.
11. Скіфський філософ Анахарсис // Сварог. – 2007. – № 7.
12. Тейлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тейлор. – М. : Издат. Полит. лит., 1989.
13. Українка Леся. Стародавня історія східних народів / Леся Українка. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008.
14. Франко І. Я. Амор і Псіхе // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 25. – С. 187–217.
15. Шаян В. Віра Предків наших / В. Шаян. – Гамільтон, Канада, 1987.
16. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг ; [пер. с англ.]. – К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996.
17. Элиаде М. Священные тексты народов мира / Мирча Элиаде. – М., 1998.
18. Stachniuk J. Człowieczeństwo i kultura / J. Stachniuk. – Wrocław, 1996.

Г. С. Лозко,

Черноморский государственный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ДУШЕ: ОТ ЭТНИЧЕСКИХ ДО МИРОВЫХ РЕЛИГИЙ.

Рассмотрена эволюция типичных представлений о душе от эпохи палеолита до этнических верований индоевропейцев, изменения этих представлений мировыми религиями, повлекшие значительные трансформации человеческой психики, изменение культурных кодов и менталитета. В работе показано, что онтологическое противопоставление души и тела в мировых религиях повлекло негативное отношение к телу как к греховной составляющей человека, что в свою очередь внесло дисгармонию в отношения человека и природы. Отмечается, что радикальные изменения представлений о душе в мировых религиях свидетельствуют не о развитии (эволюции), а о своеобразной инволюции – упрощении, редукации, энтропии. Мыслителями XIX–XX вв. начаты поиски восстановления естественного понятия души, что имеет важное аксиологическое значение в жизни человечества. Сделан вывод, что только включенность человека в сотрудничество со Вселенной, а не противоборство с ней, поможет человечеству выжить в глобальной войне искусственного с естественным, а сочетание религиозной жизни с национальной вдохнет новый духовный потенциал в жизнь общества.

Ключевые слова: душа; дух; вечность души; анимизм; реинкарнация; метемпсихоз; имманентность; трансцендентность; Брахман; Атман; Психея.

H. S. Lozko,

Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolayiv, Ukraine

THE EVOLUTION OF IDEAS ABOUT THE SOUL: FROM ETHNIC TO WORLD RELIGIONS

The article reviews the evolution of the typical ideas about the soul from their origin in the Paleolithic era to ethnic beliefs of the Egyptians and Indo-Europeans (Aryans, Indians, Greeks and Romans, Scythians and Slavs) and changes of these perceptions by world religions (Buddhism, Christianity, Islam), which have caused significant transformation of the human psyche, changing of cultural codes and mentality. It is shown that the ontological opposition of body and soul in the world religions has formed a negative attitude to the body as a sinful human component, which in turn has made disharmony in the relationship between man and nature. Attention is paid to the fact that radical changes of perceptions about the soul in the world's religions show not the development (evolution), but the kind of involution – simplification, reduction, entropy. Thinkers of the XIX – XX centuries initiated restoration of natural ways of the idea of the soul, which has important axiological importance in the life of humanity. Belief in the existing world (universal) soul and partial (personal) human soul, which is a small piece of the world soul and eternally reincarnated – derived from the teachings of Vedic faith and it is the natural, common to all Indo-Europeans (descendants of the Aryans), including Slavs. This idea of the soul is a native cultural Europeans' code. It was concluded that only the inclusion of man in cooperation with the universe, not confrontation with it, would help humanity to survive in the global war between artificial and natural. However, the combination of the religious life with nation alone at a new stage of ideological evolution may be the driving force that will breathe new spiritual potential in society.

Keywords: soul; spirit; eternity of the soul; animism; reincarnation; metempsychosis; immanence; transcendence; Brahman; Atman; Psyche.

Рецензенти: Осипов А. О., д-р філос. наук, професор;

Лубський В. І., д-р філос. наук, професор.